

Gál Kelemen, a Brassai-kutató

A 19. század utolsó két évtizedének legismertebb és talán legnagyobb tiszteletnek örvendő kolozsvári személyisége Brassai Sámuel volt. Az unitárius egyházon belül már élete idejében kultusz alakult ki körülötte. Eseménynek számított, ha egy rendezvényen megjelent, ha távolabbi vidékekről valaki ide látogatott, föltétlenül látni akarta Brassait, esetleg fel is kereste lakásán. Ő volt az erdélyi tudományosság megtetesztője, az utolsó polihisztor. Ez a polihisztorság a század közepén nem jelentett különleges kvalitást: a kollégiumok tanárai szinte valamennyi akkor tanított tárgyhoz értettek, s ha nem is művelték, de tanították őket. Brassaiiban az volt egyedi, hogy ezt a sokoldalúságát a század végéig megőrizte, s a tudomány több területén is dolgozatokat, vitairatokat közölt. Közben kortársai rendre kihaltak, s az újabb generáció egyre szakosodott, már képtelen volt átfogni a sok szakterületet, amelyeken Brassai a maga idejében jelentőset alkotott. Így aztán egyik tudományág sem tekintette igazán magáénak, kultuszának legfőbb ápolója egyháza maradt.²

Amikor 1884 őszén Gál Kelemen Székelykeresztúrról Kolozsvárra került a Főtanoda VI. osztályába, akkor Brassai Sámuel, a megelőző évben nyugalmazott egyetemi tanár, az MTA rendes tagja volt a rangidős, „tiszteletbeli” felügyelő gondnok. E minőségében bizonyára nem egy alkalommal láthatta a kisdíák a megjelenésre is feltűnő legendás tudóst. Aztán kezdő tanárként, az 1890-es években talán még személyesen is tisztelegthetett nála. Évtizedekkel később sajnálatos jegyzi fel Gál, hogy azok közé tartozik, „*akik nem részesülhettünk abban a szerencsében, hogy lábainál ülhessünk s tanítását hallgathassuk*”.³ Viszont lehetősége nyílt, hogy Brassainak az életében megjelent utolsó kötetéről ismertetést ír-

¹ Gaal György irodalomtörténész, tanár, szerkesztő (1948, Kolozsvár). A Babeş–Bolyai Tudományegyetemen 1971-ben szerzett tanári diplomát. Doktori értekezésének címe: Kristóf György élete, irodalomtörténeti és tanári munkássága (1980). A Korunk, Utunk, A Hét, Tanügyi Újság, Könyvtári Szemle, Művelődés, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Keresztény Magvető munkatársa. Több önálló kötete jelent meg.

² Részlet egy megjelenés előtt álló Gál Kelemen-monográfiából.

³ Dr. Gál Kelemen: *Brassai Sámuel*. Cluj–Kolozsvár, 1926 [1932], Minerva Rt., 19.

jon a Keresztény Magvetőbe, s annak szövege talán még a betegeskedő polihisztorhoz is eljutott.

Gál Kelemen kereken négy évtizeden át ápolta Brassai emlékét, elemezte munkásságát, a Brassai-kultusz legfőbb éltetői közé tartozott. Ezért véljük külön fejezetre érdemesnek a Brassaira vonatkozó írásai bemutatását.

Brassai Sámuelnek az életpályája is egy alkotás, közel egy századra terjedő életrajza számos kérdést vet fel. Ennek megírására többen is vállalkoztak a tudós halálakor. A legidősebb élő tanítvány, Kóváry László az Erdélyi Múzeum és a Keresztény Magvető az évi utolsó számaiban sorra jelentette meg a Brassaira vonatkozó közleményeit, majd kötetbe gyűjtve közzé is tette: *A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797–1897)* címmel (Kolozsvár, 1897). Ugyanakkor az Egyházi Képviselőtanács megbízta Boros György teológiai tanárt, Brassai öregkori barátját és támogatóját, hogy készítsen egy szakszerű életrajzot a polihisztorról. A nagy későre megjelent kötet előszavában úgy említi, hogy 1914-re készült el a munkával. Naplója szerint 1917-ben véglegesített kéziratát az EKT Gál Kelemennek és Kelemen Lajosnak adta ki bírálatra. Majd az átdolgozott szöveget 1925-ben újra nekik és Pálffi Mártonnak adták lektorálásra. Végül a 372 lapos, mindmáig legrészletesebb Brassai-pályakép 1927-ben megjelent. Közben a Magyar Tudományos Akadémián 1899-ben elhangzik a szokásos emlékbeszéd Brassai fölött, Concha Győző, a szintén baráti körhöz tartozó egyetemi jogtanár tartja, ez 1904-ben sajtó alá kerül.

Egy Budapesten éppen egyetemet végző fiatalember, Fitz József, a későbbi könyvtáros, 1911-ben megjelentet egy részletes Brassai-pályaképet, tele tévedésekkel, pontatlan adatokkal. A kritikákat megszívlevélve átdolgozza kötetét, s 1912-ben újra kiadja 418 lap terjedelemben. Tehát Brassairól halálától kezdve számos életrajz, pályakép jelent meg, de hiányoztak a szakszerű értékelések. Mert egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Brassai egyes kutatási területeit csak az abban szakosodott tudja behelyezni a tudománytörténetbe. Gál Kelemen az elsők között ismerte ezt fel,⁴ s a maga részéről, saját szakterületein megpróbálta az adósságot törleszteni.

⁴ A Brassai-könyvében felteszi a kérdést: „Hol van az ő botanikai, fizikai, matematikai, földrajzi, klasszika-filológiai, sőt politikai tudományok terén végzett működésének méltatása? Olyan polihisztor kellene e feladatra, amilyen ő volt, s amilyennek utolsóként siratta el őt a tudományos akadémia elnöke. A tudományok fejlődése s az emberi elme fogyatékos átfogó képessége miatt – úgy látszik – megoldatlan marad ez a feladat. Vagy a munkamegosztás elvét alkalmazva megannyi szakembert kellene megbízni e munka elvégzésével” (165.)

Az ifjú tanár pályakezdése a filozófia jegyében történik, s így Brassait, a filozófust és esztétát veszi először górcső alá. Az *igazi positiv philosophia* című, 1896-ban megjelent kötet tulajdonképpen lezárja a kolozsvári tudós ilyen irányú munkásságát, egyben össze is foglalja nézeteit. Brassai egész gondolatrendszere az „én”-re alapul: „*egyetlenegy bizonyos, csalhatatlanul igaz tudomásom az, hogy vagyok*”.⁵ Az „én” és „nem én” ellentétéből adódik filozófiája, dualizmusa. Gál megállapítja, hogy e filozófia több forrásból táplálkozik, de így felépítve a Brassai sajátja. Éppen ez a mű irányíthatta rá a szerző figyelmét Brassai más témakörbe vágó dolgozataira, s ezek elemzéséből született meg a Keresztény Magvető 1898–1899-es évfolyamaiban hét folytatásban közölt tanulmánya, mely aztán százlappos különnyomatként is megjelent: *Brassai mint philosophus*.⁶ Már a bevezetőben jelzi, hogy mekkora feladat áttekinteni az ilyen irányú munkásságot. Brassai 1832-től 1897-ig, 65 éven át írta bölcsészeti dolgozatait, s jóformán minden vitához hozzászólt. Még a szétszórtan megjelent írások összegyűjtése is gondot okoz. Itt még úgy találja, hogy nincs ellentmondás munkásságában, később ezt Gál árnyalja. Vezérlő eszméit e fogalmakban találja meg: Isten, lélek, halhatatlanság, szabad akarat. A továbbiakban hat fejezetre osztva mutatja be a polihisztornak a filozófia körébe vonható nézeteit, mindenütt behelyezve őket a kor áramlataiba, szakirodalmi spektrumába.

Esztétikai nézeteit legelső, 1832-ben közreadott művében alapozza meg: *A gyönyörűségről*. A művészetek közül főleg a költészetre és a zenére alapoz. Teljes rendszert nem dolgoz ki. Romantika-ellenes. Először ismeri fel az esztétikában az eszmetársítás fontos szerepét. Mások 30 évvel később újra felfedezik ezt. Logikai nézeteit sokkal később foglalta össze. Pedig e téren volt a „legerősebb”. Előtte sok logikát írtak latinul és magyarul is. De az övé lélektani alapú, az elmélethez a gyakorlatot is társítja. „Új elveket új módszerrel igyekszik érvényesíteni”, nem hiába minősítette művét az MTA hézagpótlónak, s tüntette ki 1858-ban Marczibányi-jutalommal.

Módszertani munkássága másik kiemelkedő teljesítménye. E téren teljesen autodidakta volt. Hosszas tanári és tankönyvírói munkássága során jött rá a tanítás alaptételére: „*Keveset, jól és lassan!*” Ezt azután akadémiai szintű értekezéseiben is megindokolta. Így nevezhette őt Felméri Lajos „hazánk első metodológusának”.

Külön-külön kérdéskörként vizsgálja a szerző Brassainak három „izmussal” szembeni fellépését. Az első a materializmus. Itt előbb megismerkedünk a ter-

⁵ Brassai philosophiája. *Keresztény Magvető*, 32. évf. (1897). 12–18.

⁶ *Brassai mint philosophus*. Kolozsvár, 1899, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája. 105.

mészettudományok gyors fejlődésének a filozófiára gyakorolt hatásával, az „új irányzat” német jelentkezésének körülményeivel. Brassai az első nálunk, aki tanulmányban foglal állást ellene 1856-ban (csak 1862-ben tudja közre adni). E téren híres vitát folytat a következetesen materialista marosvásárhelyi Mentovich Ferencsel. Gál mint történelmi adalékot említi a materializmus-vitát. „*Ma a materializmusnak, mint egységes világnézetnek, kevés híve van*” – állapítja meg. Néhány évtized múlva rájön, hogy nem egészen így áll a helyzet. A másik tudományos irányzat, a darwinizmus. 1859-ben jelenik meg Darwin könyve a fajok eredetéről, s az 1870-es évekre a szaktudósok, filozófusok, teológusok többsége állást foglal vele kapcsolatban. Gál összefoglalja, hogy világviszonylatban és a magyar szakirodalomban milyen nézetek hangzottak el, ezekhez viszonyítja Brassai állásfoglalásait 1862-től kezdve. Egyszerűen gyorsan terjedő, múló divatnak minősíti. Gál kerüli az állásfoglalás kommentálását. Az utolsó fejezet a pozitívizmussal kapcsolatos vitákat ismerteti. Ezek későbbben gyűrűznek tájainkra. August Comte tanításait főleg a budapesti Magyar Philosophiai Szemle terjeszti az 1890-es években. Egyik híveként indul Böhm Károly is, aki a pozitívizmust a kanti tanokkal kapcsolja össze. Brassai már 1875-ben a kolozsvári Egyetemi körben tartott előadása során bírálja az irányzatot. Később Böhmmel is vitába keveredik, bár nézeteik nem ellentétesek. Comte tanaira utalva adja Brassai utolsó munkájának *Az igazi positiv philosophia* címet. A tanulmány végén Gál megpróbálja jellemezni Brassai bölcsészetét: bár sok elemet merít mások filozófiájából, ezeket eredeti módon ötvözi. Lehet eklektikusnak, dualistának, panteistának nevezni, de egyik megjelölés sem kimerítő.

Gál terjedelmes tanulmányáról alig vettek tudomást. Az Unitárius Közlöny szerkesztője (talán Boros György) megjegyzi, hogy „a derék író nagy szorgalmáról újabb bizonyítékot” nyújtott, s hűen tükrözi Brassai munkásságát.⁷ Az Erdélyi Múzeumban Tóth Ernő inkább csak ismerteti a tárgyalt témaköröket. A Keresztény Magvetőben aláírás nélkül, de bizonyára Péterfi Dénes ír a szerző első kötetéről: „*Könyve nem csak ismertetése Brassai elveinek, hanem magyarázat arra nézve is, hogy Brassai e száz év szellemi mozgalmainak hazánkban irányítója tudott lenni, és hogy eszméi tisztasága és logikai következetessége mint egy categoricus imperativus éreztette ellenfeivel az ő erejét. A könyv becstét nagyon emeli, hogy Brassai működésének a külföldi és hazai bölcselmi mozgalmak ismertetésével mindenütt történelmi háttért ad.*”⁸

⁷ Brassai philosophiája. *Unitárius Közlöny*, 12. évf. (1899). 312.

⁸ Brassai mint philosophus. *Keresztény Magvető*, 34. évf. (1899). 288.

Meglepő, hogy Gál Kelemennel párhuzamosan ugyanezeket a szakterületeket Kozma Ferenc is megvizsgálta Brassai munkásságában. Ő 1899-ben az akadémia ülésén olvasta fel értekezését, majd ez az akadémia kiadásában *Brassai Sámuel, mint aesthetikus és műkritikus* címmel 1900-ban jelent meg. A Keresztény Magvetőben lehet, hogy éppen Gál írt róla – név nélküli – ismertetést.⁹ Eszerint öt fejezetet ölel fel: I. Esztétika, II. Szépirodalom, III. Zene, IV. Színművészet, V. Kritika és polémia. Az elismerő méltatás kiemeli Kozma véleményét, hogy össze kellene gyűjteni és egyetlen kötetben kiadni a Brassai szétszórtan megjelent egy témakörbe vágó írásait. Csak így kaphatunk majd tiszta képet. Ez a feladat az unitárius egyházra vár.

A következő negyedszázadban Gál Kelemen meglehetősen igénybe vette a kollégium igazgatása, s nem tudott elmélyülni a Brassai-kutatásban. De az évfordulók, ünnepi alkalmak minduntalan rákényszerítették, hogy beszéljen, írjon az egykori tanárelődről. A róla szóló írásokat, köteteket is érdeklődéssel olvasta, esetleg ismertette.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1909-ben ünnepelte fennállásának félszázados évfordulóját. Erre az alkalomra tekintélyes emlékkönyvet állítottak össze Erdélyi Pál főtítkárszerkesztésében. A kötet csak 1942-ben került sajtó alá. Az emlékkönyv az EME alapításában és történetében jelentős szerepet játszó személyiségeket mutatja be. A Brassairól szóló megemlékezést Gál Kelemen jegyzi.¹⁰ Előbb összefoglalja hozzájárulását az egyesület tevékenységéhez, majd filozófiai és lélektani nézeteit méltatja.

Brassai Pákei Lajos tervezte méltó síremlékének az 1910. október 2-i átadása mondhatni országos visszhangú esemény volt. A fővárosból és Pozsonyból is érkeztek a táviratok, koszorúk. Az Unitárius Kollégium koszorúját rövid beszéd¹¹ kíséretében Gál Kelemen helyezte a sírra, majd beszámolót írt róla a Keresztény Magvetőbe.¹² Itt kiemeli, hogy Brassai a nyelvtanításban a direkt módszer felfedezője, s az induktív esztétikát is ő indította útjára. Az 1912/13-as tanévben sorra kerülő „Jóltevők emlékünnepét” október 26-án Brassainak szentelték. Gál mondotta a megnyitó beszédet, Boros György idézte fel az ünnepelt életpályáját, majd a temetőben a kollégium koszorúját is Gál helyezte a sírra. Itteni szavaival

⁹ Kozma Ferenc: Brassai Sámuel, mint aesthetikus és műkritikus. Budapest, 1900. *Keresztény Magvető*, 35. évf. (1900). 178–179.

¹⁰ Brassai Sámuel (1800–1897). In Erdélyi Pál (szerk.): *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909*. Kolozsvár, 1909–1942, 174–178.

¹¹ A kolozsvári Unitárius Kollégium nevében [koszorúzási beszéd]. In *Brassai Sámuel síremléke*. Átadási ünnepély. 1910. október 2. Kolozsvár, 1910. 32–33.

¹² Brassai síremlék. *Keresztény Magvető*, 45. évf. (1910). 287–288.

Brassainak az anyanyelvhez való ragaszkodását emelte ki, s harcát a nyelvhelyességért.¹³

A világháborút követő időkben lélekerősítő szerephez jutottak a megemlékezések. Különösen az Unitárius Irodalmi Társaság vállalta magára a nagy elődök emlékének ápolását. A társaság 1922. júliusi vándorgyűlésén a dicsőszentmártoni templomban Gál tart felolvasást *Emlékezés Brassairól* címmel, abból az alkalomból, hogy negyed százada halt meg a polihisztor. Rámutat a tanügy terén bevezetett újításaira, majd nagy felismeréseit veszi számba az esztétika, filozófia, nyelvtanulás, módszertan terén. Egyben rámutat, hogy Babits Mihály tévesen nevezi Brassai pályáját „céljavesztett élet”-nek.¹⁴ 1925-ben a Keleti Újság kérésére ír cikket *Brassai bácsiról*. Arra keresi a választ, miért vált legendás alakká. Végig követi életútját, számba veszi tudományos eredményeit, majd élete értelmét állapítja meg: „nemzetének nagy tanítómestere” volt.¹⁵ 1927 júniusában az EKT rendelete értelmében minden egyházközség megemlékezett Brassai halálának 30 éves fordulójáról. Kolozsvárt június 19-én a templomban, majd a temetőben folyt a megemlékezés. Az istentisztelettel összekötött templomi emlékbeszédet Gál Kelemen mondta.¹⁶ „Élete az ezeresztendő magyarország legragyogóbb századát ölelte át, s szelleme bejárta a szellemi élet egész tágas birodalmát. Fensőséges biztonsággal mozgott az emberi tudás egész területén” – indítja gondolatmenetét. A továbbiakban főleg tanügyi és nyelvészeti munkásságára tér ki. „Mindenuitt odaállították, ahol ember kellett a gátra” – állapítja meg. Még 1937. február 28-án, a Brassai tanárrá választásának centenáriuma alkalmából tartott ünnepségen is ő mondja a fő beszédet *Brassai a magyar tanítási nyelvet beviszi a kollégiumba* címmel. Így összegez: „Működése fordulópontot jelent iskolánk történetében. A korszakos fordulat abban áll, hogy a latin nyelvet, mint a tanítás és tanulás nyelvét a magyar váltja fel.”¹⁷

A Brassai-kultuszt budapesti körökben is terjesztheti. Az ottani Unitárius Ifjúsági Egyesület 1936. május 15-én a Pannónia Szállóban ünnepli fennállása 15. évfordulóját. A serlegbeszéd tartására kérik fel Gált, aki *Brassai és az ifjúság*

¹³ (b. f.) [Borbély Ferenc]: Brassai-ünnep. *Unitárius Közlöny*, 25. évf. (1912). 218–219.; Jóltevők emlékünnepe. Brassai Sámuel emlékezete. *A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője*, 34. évf. (1912/13). 3–26.

¹⁴ Emlékezés Brassairól. *Keresztény Magvető*, 54. évf. (1922). 199–206.

¹⁵ Brassai bácsi. *Keleti Újság*, 8. évf. (1925). 84. (ápr. 12.)

¹⁶ Brassai emlékezete. *Keresztény Magvető*, 59. évf. (1927). 190–205.

¹⁷ Brassai a magyar tanítási nyelvet beviszi a kollégiumba. Emlékbeszéd. *Keresztény Magvető*, 69. évf. (1937). 56–63.

kapcsolatáról beszél.¹⁸ Megelőző napon a magyar rádió hívja meg, elhangzó felolvasásának címe: *Brassai a népért és a magyar nyelv tisztaságáért*.¹⁹

A Brassaival kapcsolatos kötetek, tanulmányok ismertetése szervesen kapcsolódik szerkesztői munkásságához, illetve a Brassairól kialakuló kép helyesbítéséhez. Amikor Fitz József „monográfiáját” ismerteti Gál, úgy találja, hogy a szerző nem gondolta meg, „mit bírnak meg vállalni”. Kötete a nagyközönség számára tálalja azt, amit eddig már leírtak Brassairól, semmi újat sem hoz.²⁰ Az 1912-es átdolgozott kiadást szintén szemügyre veszi Gál. Itt már elismerőbb véleménye.²¹ Sok hibát kijavított a szerző, meleg szeretetet sugároz könyve. De még mindig talál benne tévedéseket, naiv állításokat. Azzal sem ért egyet, hogy a Taine-féle milió-elméletet próbálja Fitz alkalmazni Brassai pályaalakulására. Nem Brassairól szól Philipp Kálmán 1911-ben megjelent dolgozata. A direkt módszer történetébe és alkalmazási titkaiba vezet be. Meglepő, hogy e módszert Brassai korábban alkalmazta, mint az divatba jött Európában. A szerző elismeréssel méltányolja Brassai ez irányú munkásságát.²² 1914-ben – abból kiindulva, hogy Fitz kötete nyomán sokan félreértelmezik Brassai pedagógiai nézeteit – Gál tanulmányt közöl a Magyar Paedagogia hasábjain *Brassai módszere* címmel.²³ Ebben elmagyarázza a „*Keveset, jól és lassan!*” helyes értelmezését. Végül megállapítja, hogy Brassai még nem a múlté – még ezután kell a méltó helyét kijelölni. 1917-ben örömmel nyugtázza: Jánosi Béla akadémiai székfoglaló beszédében (*A lélektani aesthetika úttörői Magyarországon*) helyesen méltatja Brassai úttörő munkásságát, mind az asszociációt, mind pedig az illúziót illetően.²⁴ S azt tartja kárhözatosnak, hogy akkoriban nézetei nem hódítottak tért. Az 1920-as évek vége felé a Pásztortűz és az Erdélyi Unitárius Naptár részére Brassai pedagógiai reformjairól írt népszerű cikkeket.²⁵

¹⁸ Brassai és az ifjúság. *Keresztény Magvető*, 68. évf. (1936). 129–136.

¹⁹ Brassai a népért és a magyar nyelv tisztaságáért. *Keresztény Magvető*, 68. évf. (1936). 122–128.

²⁰ Fitz József: Brassai Sámuel. Monográfia, Budapest, 1911. *Keresztény Magvető*, 46. évf. (1911). 247–251.

²¹ Brassai Sámuel. (Fitz József: Brassai Sámuel. Új kiadás. Budapest, 1912.) *Keresztény Magvető*, 48. évf. (1913). 249–263.

²² Brassai nyelvtanítási reformeszméiről. (Dr. Philipp Kálmán: A direkt módszer.) *Keresztény Magvető*, 48. évf. (1913). 114–116.

²³ Brassai módszere. *Magyar Paedagogia*, 23. évf. (1914). 21–29.; a tanulmányt kiegészíti Böngérfi János: Brassai módszeréről. Uo. 188–189.

²⁴ Jánosi Béla Brassai esztétikai működéséről. *Keresztény Magvető*, 52. évf. (1917). 93.

²⁵ Az unitárius diákok iskolai élete a múlt század első felében. Adatok Brassai Sámuel iskolai reformművéhez. *Pásztortűz*, 13. évf. (1927). 497–498., 519–521., 542–544.; *Brassai*

Az 1925-ben az Unitárius Irodalmi Társaság megindította Unitárius Könyvtár-sorozat célkitűzései között szerepelt a híres unitárius egyéniségek bemutatása. Itt jelent meg Gál életrajza Péterfi Dénesről is. A Keresztény Magvető lapalji jegyzete Gál Brassairól írott könyve folytatólagos közlésének kezdetekor arra utal, hogy felkérték a szerzőt, írjon egy kötetet a nagy polihisztorról. De „pénzügyi nehézségek miatt” a sorozatban nem jelenhetett meg, ezért itt, a Magvetőben közlik. 1926-tól 1932-ig tart a tizenkét részben történő közlés. Aztán a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 1926-os címlapjával, s a „Corvin” Könyvnyomda silány borítójával 1932-ben megjelenik a 182 lapos kötet: *Brassai Sámuel*. Tulajdonképpen a Magvető összegyűjtött oldalainak folyamatos számozású lenyomata, Gál Kelemen első önálló könyve. Látszik rajta, hogy szerzője sietve írta, régebbi Brassairól szóló dolgozatait szerkesztette össze, legfeljebb a kötet fele tekinthető új alkotásnak. Lényegében Brassai munkásságának azokat az oldalait elemzi, amelyekhez szakmai felkészültsége alapján ért. A kötet eleje és vége inkább a nagyközönségnek szól, a tanulmányi részek viszont szakember-olvasót igényelnek.

A bevezető eszmefuttatás a magyar és unitárius tudósok közt keresi Brassai helyét megállapítva: „*Brassai nemcsak a XIX. század unitárius, hanem általában a magyar tudományosság előharcosai között is a legelső között áll.*” Aztán utal az 1920-as évek erdélyi közhangulatára: „*Gonosz idők járnak ránk. Elvesztettük anyagi életünk alapjait, veszélyeztetve van iskoláink, intézményeink élete és működése. Sokszor meg-meginog hitünk, lelkünk nyugalma és összhangja, és bizodal-munk is a jövőben. De egyben gazdagok vagyunk: múltunk dicsőséges emlékei elvehetetlen birtokunk.*”²⁶

A négyoldalas életrajz végigtekint az életpályán. Itt legfeljebb annyit jegyzünk meg róla, hogy az 1797. június 15-i – kérdőjellel ellátott – születési dátumot fogadja el, s van néhány pontatlanság is benne.²⁷ Az *esztétikus*ról szóló fejezet fel-

iskolai reformja és a diákság. Erdélyi Magyar Unitárius Naptár az 1928-ik szökő évre. Cluj-Kolozsvár, 1927, 53–55.

²⁶ Gál Kelemen: i. m. *Brassai Sámuel*. 5.

²⁷ Itt kettőt említünk. Az 1877-ben Meltzl Hugóval közösen indított Összehasonlító Irodalomtörténelmi [nem irodalomtörténeti!] Lapok szerkesztőségéből nem 4, hanem 6 év után, 1883-ban vált ki. Vö. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Gaal György. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975, 16–17. Gál azt írja, hogy „1897 tavaszán daganata támad” Brassainak. A források ilyenre sehol sem utalnak: ízületi fájdalmak, kiütéses viszketegség a gyakrabban emlegetett betegsége. Vö: Gaal György: Brassai és Kolozsvár. In uő.: *Kolozsvár vonzásában*. I. h. 147–161.

dolgozza az 1899 óta megjelent szakirodalmat is, többször hivatkozik Fitz József és Jánosi Béla művére. A *kollégiumi tanár* című fejezet azzal próbál újat hozni, hogy nem az egykori tanítványi emlékek alapján, hanem a képviselő- és főtanácsi ülések jegyzőkönyvei, valamint az igazgatósági jegyzőkönyvek konkrét adatait felhasználva rajzolja meg a Brassai szerepét az unitárius tanügy történetében. Ehhez visszanyúl a felvilágosodás koráig, hogyan alakultak attól fogva az iskolai viszonyok, s mi újat hozott Brassai.

Az *irodalmi kritikust* bemutató fejezet újabb keletű, csak a szépirodalommal kapcsolatos megnyilvánulásokra utal. A fiatal Brassai Wieland, Lessing, Schiller és Herder munkáin nevelkedett, tőlük kapta esztétikai mércéjét. A kritikát nem csak művelte, de elméleti kérdéseivel is foglalkozott. 1855-ben megindított *Critikai Lapok* című, egyetlen számot megért kiadványa előszavában épp a kritika elveit taglalja. Nem tulajdonít túlzott jelentőséget a kritikának, de elismeri ennek felvilágosító, tájékoztató, ízlést nemesítő és fejlesztő hivatását. Az irodalmi és művészeti élet változásaival, irányzataival is foglalkozik. Így a klasszicizmust többre becsüli, mint a romantikát. Részt vett vitákban is. Például abban, amelyiket Jósika Miklós indított annak tisztázására, hogy „*képezheti-e és mennyiben az író egyénisége bírálat tárgyát*”. Brassai azok pártján áll, akik Jósikával szemben vallják, hogy a mű az író személyének lenyomata, tehát összefüggőek. A műből lehet következtetni az író egyéniségére is. Részt vesz a Szilágyi Ferencsel folytatott Klió-perben vagy a Gyulai Pállal folytatott eszmecsereben a nőírók jogosultságát illetően. Brassai szerint a nő is lehet jó író: „*Nőt kirekesztő férfiúi pályát sem elméletileg, sem történelmi alapon értelmezni nem lehet*” – vallja.²⁸ Liszt Ferencsel a cigányzene eredetéről vitázik, Jósika Miklóssal az új szavak „gyártásának” jogosultságáról. Eredeti szépirodalmi műről alig írt kritikát Brassai, azt sem magyar szerzőéről, hanem Poe és Burns verseiről.

A további fejezetek főleg nyelvészeti jellegűek. A *Nyelvtanulás és nyelvtanítás* kérdését taglaló arra mutat rá, hogy Brassai már 1837-ben a nyelvtanulás izlésnevelő, sőt gyönyörködtető hatásáról ír. Bizonyítja a különféle nyelvek létjogosultságát. A nyelvtanítás ne grammatikai alapon, hangok, szavak oktatásával történjen, hanem mondatok segítségével. Ezzel jócskán megelőzi a 20. század elején „újnak” tekintett direkt módszert. Épp a nyelvtanítás alapozta meg Brassai módszertanát. Úgyhogy egy újabb fejezet a *Módszertani munkásságát* tárgyalja. Erről már többször is írt Gál. Itt a „*Keveset, jól és lassan!*” parancs mellett a „*Hogyan tanítsunk?*” kérdést is részletezi: egyszer egyet; az eszmék legyenek az elme érettségéhez szabottak; tanítsunk igazságot; mindent a maga neme és módja sze-

²⁸ Gál Kelemen: i. m. *Brassai Sámuel*. 45.

rint. Brassai azt vallotta: „*nekem csak egy tudományom van: a módszertan elméletben és gyakorlatban.*”²⁹ A következő fejezet kissé kilóg a sorból: *Az Entwurf és az 1863. évi egyházi tanterv.* Ez inkább unitárius iskolatörténeti adatolás, s arra mutat rá, hogy mikor már az Entwurf elvesztette kötelező jellegét, 1863-ban az unitáriusok visszatértek az 1842-ben bevezetett Brassai-féle tantervekhez. Az 1890-es évekig, egy fél századon át Brassai rendszere határozta meg az unitárius tanügyet.

A *Nyelvtudományi munkássága* főcím alatt három tanulmány olvasható. Az egyik Brassai küzdelmeit részletezi a „magyartalanságok” ellen. Ezt 1926-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűlésén is előadta, megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek 10. számaként. E kötetbe lerövidített szövegét illeszti be. Az ortológusok és neológusok kiújuló harcaiban Brassait egyik táborhoz sem lehet egyértelműen csatlakoztatni. Ő minden ellen küzdött, amit nem vélt nyelvérzékével összeegyeztethetőnek. Egy több mint húszoldalas dolgozat Brassai nyelvészeti elveit és különösen mondatelméleti nézeteit fejtegeti. Alaptételei: „A nyelvészet induktív tudomány”; „A nyelvészet természeti tudomány”, „A nyelvbeli egyén a mondat”. Ezért minden nyelvészeti kutatásnak a mondatból kell kiindulnia. Gál megállapítja, hogy „*Brassai tehát nálunk megindítója volt annak az irányynak, melyet a nyelvtudomány történelme később a németeknél új grammatikai iskolának nevezett.*”³⁰ Meglepő viszont, hogy Brassai idegenkedik a nyelv történeti vizsgálatától, s nem veszi igénybe a nyelvhasználat módszerét sem a magyar és a rokon nyelvek vonatkozásában. Végül a hangsúlyról és szórendről kialakított Brassai-elméletet taglalja a szerző. Fontosabb megállapításai: a szavak valódi rendjét és mondatbeli értékét az akcentus érzékelteti; a tudottat és a tudandót az akcentus segítségével tudjuk megkülönböztetni; a szórend törvényeit csak az élőszóval kieltett mondatokból lehet leszűrni. Természetesen ő is megkülönbözteti a „szólamis és mondati” hangsúlyt. Az első a két szó közötti viszonyt határozza meg, az utóbbi a mondat közlendőjét. Több nyelvészeti vitában is részt vesz a polihisztor. „*Brassai a nyelvet tekintette a szellem legigazibb kifejezésének, az anyanyelvet a nemzeti szellem valóságos megtestesülésének. Nemcsak szokásaiban, erkölceiben, viseletében, hanem első sorban nyelvében él a nemzet. És a sajátos jellemvonások megőrzésére, feddhetetlen tisztántartására senki a XIX. században annyit nem tett, mint ő*” – összegez a szerző.³¹ Brassai nyelvészeti nézeteivel kapcsolatban néhány szakember utólagos vélekedését is idézi, de itt is az a konklúzió, hogy a tu-

²⁹ Uo. 68.

³⁰ Uo. 123.

³¹ Uo. 145.

dós jóval megelőzte a tudomány korabeli állását, s „maig sem” értékelik eléggé nézeteit. Össze kellene gyűjteni nyelvészeti tanulmányait.

A kötet utolsó előtti fejezete *Az unitárius* címet viseli. Tulajdonképpen Brassai vallási nézeteit próbálja kimutatni. Megállapítja, hogy a korában uralkodó két nézet a teizmus és a deizmus volt. Az előbbi hívei az istent a világban benne lévőnek tekintették, a deisták viszont egy csodálatosan megalkotott, működő „gépként” értelmezték a világot, ezt Isten csak megindította, s felülről szemléli. Brassai a deisták álláspontján áll, mely lényegében a Leibniz–Wolff-féle filozófián alapult. A csodák tekintetében nézete egyezett a Channingéval: tulajdonképpen egy tényről sem bizonyosodhatunk meg, hogy az csoda-e. Jézus istenségével kapcsolatban csak a józan okosságot véli döntőbírónak, s ez azt sugallja, „hogy Jézus nem isten”. Mindenféle – vallásos és tudományos – dogmatizmussal szembe száll, s büszke arra, hogy az unitáriusoknak nincsenek dogmái. „*Brassai vallásos életfelfogása alapján a Kant és iskolája nézetén alapszik, amely a vallást és erkölcsöt azonosította: »minden vallásnak erkölcs tan az egész tartalma«*” – idézi Gál.³² Végül megállapítja: „*Krizával, Ferencz Józseffel és Simén Domokossal együtt neki köszönhetjük, hogy unitárius hitelveket többen hittek és vallottak, mint amennyi hívőt számlált az egyház. Ha az unitárius hitelvek rendszerében új gondolat nem fűződik is nevéhez, ezt a történelmi érdemét fel fogja jegyezni az unitárius egyháztörténelem.*”³³

Az összefoglaló, Brassai jelentőségét taglaló fejezet többek között felveti azt a kérdést, amit sokan emlegetnek: miért nem hagyott maga után a nagy tudós valami maradandó felfedezést, amiért számon tartásák. (Különben a könyv lapjaiban többször is említi Gál, hogy mire vitte volna Brassai, ha tudását egyetlen nagy témában gyümölcsözteti!) Szerinte Brassai életcéljának az ifjúság és a nemzet tanítását tekintette. Érdeme az úttörés a tudományos művelődésben. Jellemző vonásaként értékeli, hogy „észgépe” mindent megemésztett, feldolgozott, logikusan elrendezett, de hiányzott a teremtő fantáziája. Márpedig újat fantázia nélkül nem lehet alkotni. Brassai szenvedélye a tanítás volt. „*Ő a XIX. század magyarságának nagy tanítója: praeceptor Hungariae*” – vonja le a záró következtetést a szerző.³⁴

Gál Kelemen egy jobban megszerkesztett, az ismétléseket kerülő, pontosabban körülírt címet (pl. Brassai nyelvtudományi és pedagógiai munkássága) viselő művet is közrebocsájthatott volna. Hiszen az évkönyvek és a Keresztény Mag-

³² Uo. 162.

³³ Uo. 163.

³⁴ Uo. 181.

vető szerkesztése terén volt elég tapasztalata. Így, ez a jellegtelen külsejű kötet szinte kihullt a Brassai-irodalomból. Még a maga korában sem nagyon vették észre. A Keresztény Magvetőben a másik Brassai-kutató, Boros György ismertette: „*Dr. Gál nagy kitartással és tisztelő szeretettel foglalkozik Brassaival 10 fejezetben*” – állapítja meg.³⁵ Rámutat, hogy életrajzi tévedései Kőváry László kötetére vezethetők vissza. Az Unitárius Közlönyben Szent-Iványi Sándor ír róla: „*ki szeretnők emelni azt a széles horizontú tárgyalásmódot, mellyel szerző Brassai munkásságát az egyes tudományágak háttereinek oly alapos megrajzolásával fejtegeti, hogy e réven az olvasó a XIX. század tudományos életét is megismeri.*”³⁶ Szent-Iványi a könyv stílusának „lüktető drámaiságá”-ról, regényszerűségéről is elmélkedik, mi ennek semmilyen indokoltságát sem látjuk. A Pásztortűzben Márkos Albert leszögezi, hogy Fitz és Boros életrajzai után is szükség volt e könyvre. S Brassai több működési területe még méltatóra vár. Majd így összegez: „*Általában Gál Kelemen megvilágításában igaz és éles vonalakban vetődik szemünk elé »a logika e Góliátjának« munkás, harcos, nemes alakja. Annyi megértéssel és szeretettel, olyan igaz vonásokkal van megfestve itt e nagy ember képe, hogy minden különködése, látszólagos ridegsége, mérges kötődései mellett is, lehetetlen őt bárkinek meg nem szeretnie.*”³⁷

A könyv a Brassai-kutatás egy logikus kiteljesedésének harmadik lépcsőfoka. A legidősebb tanítvány, a Brassainál két évtizeddel fiatalabb Kőváry szinte kortársként írta meg a mestere életpályáját kitekintéssel munkásságára is. Az öregkori évek szemtanúja, a fiatal barát, Boros György összeállította a részletes életrajzot (s vele párhuzamosan Fitz József is erre törekedett). Maradt a harmadik lépés: szakterületenként számba venni, mivel is gazdagította az egyes tudományágakat Brassai. Gál Kelemen 1899-es füzeté, 1926–1932-es kötete a filozófia és esztétika, pedagógia-módszertan, nyelvészet, kritika terén próbálja elhelyezni a polihisztor eredményeit. Azóta több résztanulmány is született Brassai más irányú munkásságáról.³⁸ Külön kiemeljük a polihisztor halálának centenáriuma tartott kolozsvári emlékkonferenciát, melyen nyelvészeti „élő örökségét” tették vizsgálat tárgyává. Az elhangzott előadások 2005-ben köteté

³⁵ B. Gy. [Boros György]: Dr. Gál Kelemen: Brassai Sámuel. *Keresztény Magvető*, 64. évf. (1932). 91–93.

³⁶ Sz. I. S. [Szent-Iványi Sándor]: Dr. Gál Kelemen: Brassai Sámuel. *Unitárius Közlöny*, 42. évf. (1932). 55.

³⁷ (ma) [Márkos Albert]: Gál Kelemen Brassai Sámuelről. *Pásztortűz*, 43. évf. (1932). 107.

³⁸ Legutóbb például Somai József közgazdászként méltatta: *Gazdaság és gazdaságtudományok Brassai Sámuel életművében*. Kolozsvár, 2006.

szerkesztve is megjelentek.³⁹ A bevezető előadást Kiefer Ferenc tartotta: *Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya*. Ezt így indítja: „*Brassai a magyar nyelvtudomány nagy újtói közé tartozott, sőt közülük talán a legnagyobb. Kortársai alighanem fel sem fogták gondolatainak jelentőségét, általános nyelvészeti fontosságát. Még azok sem, akik a nem egyszer heves szakmai vitákban az ő oldalán álltak.*”⁴⁰ Majd rámutat, hogy Brassai nyelvészeti munkásságát a 20. század 80-as éveiben É. Kiss Katalin fedezte fel, ő tette ismertté mondattani elméletét. A kötet még 18 tanulmányt tartalmaz. Gál Kelemenre – aki először értékelte Brassainak épp e témakörbe vágó munkásságát – egyetlen egyszer sem hivatkoznak. A neve összesen háromszor fordul elő a könyvben, felsorolásban, mint akik írtak a tudósról. A legelszomorítóbb azonban a 130–131. lapokon található bibliográfia, mely „A szegedi egyetemi és főiskolai könyvtárakban Brassai Sámuel munkásságáról” található irodalmat veszi számba. Gál Kelemen neve nem szerepel a szerzők között!

³⁹ *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Az 1997. május 22–23-i emlékülés előadásai Péntek János szerkesztésében. Kolozsvár, 2005, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.

⁴⁰ Uo. 6.